

KRZYSZTOF KRAKOWSKI
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa
w Ciechanowie
k.krakowski@aon.edu.pl

ANATOMIA BEZPIECZEŃSTWA WEDŁUG NATO W PERSPEKTYWIE 2030

ANATOMY OF SECURITY ACCORDING TO NATO IN 2030

ABSTRACT

The process of change in the international security environment has resulted in the need for adjustments in the current security policy of NATO. As the key to Alliance security are indicated blended threats, and Russia's desire to strengthen its position in the international arena through a return to dominance in the former Soviet Union. NATO sees the need to take measures to combat the aggressive Russian policy. NATO Summit in Newport and in Warsaw shows that efforts are adequate to the immanent danger of security. As the challenges for NATO are indicated: maintaining the transatlantic link, growing in strength and importance of China, India, Brazil, decreasing importance of international security organizations and internal destabilization in the EU.

Keywords: international security environment, security threats, the ability of NATO, NATO Summit

STRESZCZENIE

Proces zmian w międzynarodowym środowisku bezpieczeństwa zaowocował potrzebą korekt w dotychczasowej polityce bezpieczeństwa NATO. Jako kluczowe dla bezpieczeństwa Sojuszu wskazywane są zagrożenia hybrydowe i dążenie Rosji do wzmocnienia swojej pozycji na arenie międzynarodowej poprzez

powrót do dominacji w państwach byłego ZSRR. NATO dostrzega konieczność podejmowania działań przeciwdziałających agresywnej polityce Rosji. Szczyt NATO w Newport i w Warszawie wskazuje, że podejmowane są działania adekwatne do zaistniałego zagrożenia bezpieczeństwa. Jako wyzwania dla NATO wskazywane są: podtrzymywanie więzi transatlantyckiej, rosnące w siłę i znaczenie Chiny, Indie, Brazylia, malejące znaczenie międzynarodowych organizacji bezpieczeństwa i wewnętrzna destabilizacja w UE.

Słowa kluczowe: *międzynarodowe środowisko bezpieczeństwa, zagrożenia bezpieczeństwa, zdolności NATO, szczyt NATO*

WPROWADZENIE

Proces zmian w architekturze bezpieczeństwa europejskiego (bezprawna w świetle prawa międzynarodowego aneksja Krymu, konflikt rosyjsko-ukraiński w Donbasie, ekspansja militarystycznej polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, kryzys w obrębie spójności Unii Europejskiej, kryzys migracyjny, zagrożenie terroryzmem) spowodował rozchwianie ukształtowanego po okresie wojny ładu międzynarodowego w regionie Europy i Bliskiego Wschodu.

Silne do tej pory struktury państw stały się podatne na destabilizujące działania sił wewnętrznych wspieranych często przez zewnętrzne podmioty państwowe. Wyzwaniem dla NATO stała się nie tylko polityka Rosji i dążenie do odbudowy stref wpływu w Europie i Azji, ale i ekspansja ideologiczna oraz terytorialna Państwa Islamskiego.

Jak zauważył prof. Jarosław Gryz w trakcie wykładu inauguracyjnego rok akademicki w AON (2015/2016), zmianie uległ stosunek sił politycznych w Europie, a sam kontynent stał się areną wewnętrznej, europejskiej, ale i euroatlantyckiej gry interesów. Podejmowane przez polityków europejskich próby zażegnania kryzysów w kluczowych dla bezpieczeństwa regionach świata nie kończą się sukcesem, a jedynie „zamrażają” je w stanie umożliwiającym ich ponowną erupcję w każdej chwili. Strach przed rozbudzeniem konfliktu stał się skutecznym narzędziem w rękach polityków rosyjskich. Przykładem destabilizujących działań stała się nie tylko sama ingerencja bezpośrednia lub pośrednia Rosji w Naddniestrzu, Górskim Karabachu, Osetii Południowej, Abchazji, ale i wzmacnianie zaczepnego potencjału militarnego w obwodzie kaliningradzkim, Zachodnim Okręgu Wojskowym. Polityka Rosji ukierunkowana została na zmniejszenie woli

państw członkowskich NATO do wdrażania postanowień art. 5 Traktatu Północnoatlantyckiego, zaakceptowanie bezprawnych działań na Ukrainie (aneksja Krymu) oraz zniesienie wprowadzonych przez Unię Europejską sankcji, a jednocześnie rozszerzenie swojej strefy wpływów do tej sprzed 2000 roku.

Marginalizowane w polityce instytucje międzynarodowe i stosowane przez nie instrumenty polityki bezpieczeństwa nie są w stanie utrzymać stałego ładu międzynarodowego. Wobec tych zmian kluczowymi dla bezpieczeństwa europejskich podmiotów wydają się wyzwania związane z redefinicją miejsca i roli Stanów Zjednoczonych w NATO i dla bezpieczeństwa całej Unii Europejskiej.

Ustalenia szczytu w Newport wobec eskalacji konfliktu na Ukrainie zaowocowały trwającą reorientacją Stanów Zjednoczonych i całego NATO na bezpieczeństwo w regionie Europy. Zmiany w polityce obronnej Sojuszu i pogłębienie więzi transatlantyckiej pozwoliło na:

- podkreślenie, że głównym celem istnienia i zadaniem NATO jest obrona terytorium państw członkowskich,
- zwiększenie możliwości reakcji Sojuszu na zagrożenie dla któregokolwiek z państw członkowskich. W ramach Sił Odpowiedzi NATO wyodrębniono kilkutyśięczny rotacyjny kontyngent, pozostający w stałej gotowości, zdolny do przerzutu w zagrożony obszar w ciągu 2–5 dni,
- podwyższenie stopnia gotowości dowództwa i oddziałów Wielonarodowego Korpusu Północno-Wschodniego z niższej (Forces at Lower Readiness – FLR) do wysokiej (High Readiness Forces – HRF),
- przeprowadzanie licznych ćwiczeń wojskowych – na terenie państw Europy Środkowo-Wschodniej jako akcentowanie obecności NATO w regionie Europy Wschodniej,
- uzgodnienie, że zbiorowa obrona obejmie też przeciwdziałanie zagrożeniom cybernetycznym,
- uzyskanie zapewnień USA na rozlokowanie na terenie Polski i innych państw Europy Środkowo-Wschodniej ciężkiego sprzętu,
- stopniowe zwiększanie budżetów obronnych państw członkowskich do poziomu dwóch procent w ciągu dekady¹,

¹ Postanowienia szczytu NATO w Newport, https://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/szczyt_nato_2016/dokumenty_nato_1/deklaracja_szczytu_nato_w_walii_w_2014 [data dostępu: 12.09.2016].

- uruchomienie procesu przygotowania planów stopniowej odpowiedzi na zagrożenia bezpieczeństwa w Europie.

Niemniej jednak wobec nagłych, trudnych do wcześniejszych prognoz zmian środowiska bezpieczeństwa międzynarodowego analitycy wojskowych i polityczno-militarnych struktur NATO stali się bezbronni. Opracowywany co cztery lata raport Allied Command Transformation (ACT) pod nazwą Strategic Foresight Analysis (SFA) zawierający prognozę zmian w środowisku bezpieczeństwa międzynarodowego w perspektywie 30 lat, a w tym trendy i implikacje dla przyszłego środowiska bezpieczeństwa oraz potencjalne wyzwania i możliwości w kontekście strategicznym, przestał być już po roku aktualny². Aktualizacja raportu skierowała uwagę na przyspieszenie tempa zmian w międzynarodowym środowisku bezpieczeństwa i tworzenie skumulowanych skutków na innych niż oczekiwane aspektach polityki międzynarodowej. Ryzyko kryzysu finansowego, odrodzony duch mocarstwowy Rosji, nuklearny wyścig zbrojeń, konflikty międzypaństwowe o kurczące się zasoby to niektóre z niebezpieczeństw nadchodzących czasów. Złożoność i niepewność wynikająca z natury globalnie ujmowanego świata pozwala na dostrzeżenie narastania zmian w sferze bezpieczeństwa międzynarodowego, w dziedzinie gospodarki, technologii, źródeł energii i życia społecznego. Jak zauważają autorzy raportu, zmiany te to wyzwanie dla decydentów oraz planistów i wymagają one od nich kreowania nowych strategii i taktyki działań. Pomimo globalizacji i rozwoju technologii komunikacji, transportu i handlu rosnące odradzanie się świadomości, tożsamości państw narodowych jest faktem. Zdefiniowany w raporcie z 2013 roku policentryczny świat, ponad- i pozanarodowy staje się zagrożeniem dla istniejącego porządku międzynarodowego, a rosnąca współzależność państw nie jest wspierana przez instytucje porządku międzynarodowego. Powojenny system międzynarodowy stanął pod presją³. Te i inne aspekty rozwoju stosunków międzynarodowych wpłynęły na postrzeganie przyszłości w kategorii transferu pozycji i znaczenia państw z regionu do regionu.

² SFA Raport 2013, www.act.nato.int/futures-ws-1 [data dostępu: 13.02.2016].

³ http://www.act.nato.int/images/stories/events/2012/fc_ipr/sfa2017_interim_update_coord_draft.pdf [data dostępu: 12.09.2016].

Znamienne jest, że od kryzysu gospodarczego w 2008 roku większość państw członkowskich NATO cięła wydatki obronne, kilka nawet o ponad 10%. Wydatki obronne w Azji, zwłaszcza w Azji Południowo-Wschodniej, rosły wykładniczo w ciągu ostatnich dwóch dekad. Od 2000 roku wydatki na obronność europejską wzrosły tylko o 14%, natomiast w Azji i Oceanii wydatki obronne wzrosła o 101%⁴.

Ciąg następujących równolegle bądź kolejno zdarzeń umożliwia ośrodkom analitycznym NATO – nadzorowanym przez ACT – Center of Excellence oraz Joint Warfare Centre podjęcie badań i konceptualizację założeń do przyszłych operacji Sojuszu.

Podjęte w 2015 roku działania zaowocowały identyfikacją nowych trendów rozwoju międzynarodowego środowiska bezpieczeństwa⁵.

W obszarze politycznym następuje przeniesienie swoistego środka ciężkości z Zachodu do innych regionów:

- Wzrosnie znaczenie Chin i Indii jako największych gospodarek świata.
- Zmaleje znaczenie strefy europejskiej (tempo wzrostu będzie mieć wartość w granicach 1,2%), zmaleje tempo wzrostu gospodarki amerykańskiej od 2,4 do 1,7%.
- Wydatki obronne USA maleją (spadek o 36% w latach 2004–2013), natomiast Chiny wydają na zbrojenia średnio o 9,7% więcej co roku.
- W lipcu 2014 roku Brazylia, Rosja, Indie, Chiny i RPA uruchomiły nowy Bank Rozwoju – nazywany BRICS Bank – który łączy w sobie cechy Banku Światowego i Międzynarodowego Funduszu Walutowego. Chiny zaproponowały powołanie Azjatyckiego Banku Inwestycji Infrastrukturalnych: Asian Infrastructure Investment Bank, który wspierałby inwestycje infrastrukturalne w regionie Azji. Niezależne instytucje finansowe stanowią nowe mechanizmy współpracy w regionie i będą go integrować.
- Dalsze zaangażowanie Stanów Zjednoczonych w politykę bezpieczeństwa i obrony Europy i Bliskiego Wschodu nie będzie szło w parze z podtrzymywaniem wiodącej roli gwaranta bezpieczeństwa w regionie Afryki.
- Oczekuje się zmiany w możliwościach podtrzymywania zdolności Zachodu do wpływania globalnie na politykę państw.

⁴ Tamże, s. 6. <https://www.sipri.org/sites/default/files/SIPRI-Milex-data-1988-2015.xlsx> [data dostępu: 12.10.2016].

⁵ http://www.act.nato.int/images/stories/events/2012/fc_ipr/sfa2017_interim_update_coord_draft.pdf [data dostępu: 12.09.2016].

- Przyjęta przez Rosję strategia działań hybrydowych odniosła sukces i należy oczekiwać jej stosowania w polityce, jako narzędzia i środka osiągnięcia celów politycznych, tym bardziej że gama stosowanych narzędzi w wojnie (polityce) hybrydowej może być bardzo szeroka, a poszukiwanie strategii odpowiedzi długotrwałe.
- Należy oczekiwać pojawiających się trudności w rozwiązywaniu problemów globalnych – finansowych, ekologicznych, gospodarczych, w sferze bezpieczeństwa i obrony – których współpraca międzynarodowa może nie rozwiązywać z wystarczającą determinacją.
- Osiągnięcia Arabskiej Wiosny nie spowodują zmian w najbliższym czasie co do bardziej demokratycznego modelu sprawowania rządów w Libii, Egipcie, Jemenie i legitymizacji działań sił rządzących.
- Także w przestrzeni państw posowieckich nie należy oczekiwać adopcji wartości wolności demokratycznych, do czego wydatnie przyczyni się Rosja i jej polityka.
- Policentryzm i współzależność to cechy współczesnego środowiska bezpieczeństwa.
- W polityce dużo większą rolę niż dotychczas zaczną odgrywać podmioty niepaństwowe (grupy interesów, ruchy społeczne, organizacje i osobowości indywidualne).
- W ocenie analityków w państwach demokratycznych rosnąć będzie niezadowolenie z demokracji jako formy sprawowania władzy i podziału dóbr⁶.

W czasie szczytu NATO w Warszawie podjęto decyzje z jednej strony o wzmacnianiu aktywności Sojuszu w obszarach, w których już prowadzi działania, a z drugiej podjęcia ich tam, gdzie praktycznie go nie było. Stąd też do kluczowych decyzji w zakresie wzmacniania bezpieczeństwa i obrony w regionie należy:

- przedłużenie misji Resolute Support w Afganistanie ponad 2016 rok,
- wsparcie sił zbrojnych i bezpieczeństwa Afganistanu kwotą 1 mld dolarów rocznie przez NATO i państwa członkowskie co najmniej do 2020 roku,
- dalsze szkolenie żołnierzy i funkcjonariuszy służby bezpieczeństwa Afganistanu,

⁶ Tamże.

- zwiększenie zaangażowania NATO w walce z ISIS poprzez: szkolenie wojsk irackich (kontynuację szkoleń irackich oficerów w Jordanii i rozpoczęcie szkoleń w samym Iraku), powstanie centrum wywiadowczego w Tunezji, udostępnienie samolotów wczesnego ostrzegania i rozpoznania AWACS koalicji,
- w dalszej kolejności przekształcenie misji Active Endeavour na Morzu Śródziemnym w misję Sea Guardian,
- wzmocnienie współpracy z Unią Europejską, której celem jest zwiększenie zdolności Europy Zachodniej do odpowiedzi na zagrożenia hybrydowe (NATO i UE podpisało porozumienie o wzajemnej współpracy w dziedzinie bezpieczeństwa, m.in. w kwestii zagrożeń hybrydowych i ataków cybernetycznych ze strony Rosji),
- uznanie cyberprzebrzeźni i mediów społecznościowych jako nowy obszar operacyjny,
- ogłoszenie wstępnej gotowości operacyjnej tarczy antyrakietowej,
- zobowiązanie się przez wszystkie kraje NATO do zwiększenia zdolności obronnych poprzez m.in. utrzymanie ustalonego w czasie szczytu w Newport poziomu wydatków na obronność,
- wzmocnienie Sojuszu poprzez otwarcie na przyjęcie nowych członków – Ukrainy, Czarnogóry i Gruzji,
- wzmocnienie obecności sił Sojuszu na jego wschodniej flance – rotacyjna obecność batalionowych grup bojowych w Polsce, na Łotwie, Litwie i w Estonii⁷,
- rozmieszczenie w Polsce dowództwa amerykańskiej brygady pancерnej i dowództwa komponentów dywizyjnych,
- zapewnienie przez NATO o swoim „zaangażowaniu” w dbanie o potencjał broni konwencjonalnej oraz broni nuklearnej.

Przedstawione wizje zmian w środowisku bezpieczeństwa międzynarodowego pozwalają na planowanie rozwoju zdolności NATO w perspektywie najbliższych lat. W założeniach do przyszłych operacji Sojuszu (Framework for Future Alliance Operations)⁸ wskazano, że środowisko bezpieczeństwa

⁷ <https://www.wprost.pl/szczyt-nato/10014425/Postanowienia-szczytu-NATO-w-Warszawie-to-tylko-wschodnia-flanka.html> [data dostępu: 12.09.2016].

⁸ Framework for Future Alliance Operations – FFAO (2015), <http://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/160121sfa.pdf> [data dostępu: 18.03.2016].

2030 jest coraz bardziej skomplikowane i niepewne. **Przeciwnikiem** staną się podmioty zarówno państwowe, jak i niepaństwowe, które mogą działać w porozumieniu przeciwko Sojuszowi. Państwa mogą wykorzystywać podmiot niepaństwowy, ukrywając za nim swoje intencje i działania. Ocenia się, że przyszłe działania państw i „niepaństw” łączyć będą formy konwencjonalnej walki zbrojnej, działań nieregularnych i wojny w cyberprzestrzeni. Nie uniknie się aktów przemocy lub terroru. Takie działania prowadzone będą w rejonach niezarządzanych, w dużych aglomeracjach miejskich, w terenie trudno dostępnym, w miejscu występowania zasobów naturalnych.

Dostrzega się, że działanie przeciwnika może zmierzać do rozerwania spójności Sojuszu. W trakcie IV konferencji Center for Security and Strategic Research pt. „Strategic implications of multipolarity for European security” w Akademii Obrony Narodowej Republiki Łotwy⁹ jej uczestnicy wskazali na konieczność integracji państw europejskich w aspekcie przeciwdziałania narastaniu wewnętrznych nacjonalizmów, przeciwdziałania propagandzie i dezinformacji ze strony mediów kontrolowanych przez Rosję, a potępiających NATO i UE. Nie ulega wątpliwości, że Rosja dysponuje obecnie największym potencjałem obronnym od końca zimnej wojny i ukierunkowała swoje strategię na operacje daleko poza granicami kraju (czego przykładem jest chociażby Syria). Działania Rosji zmierzają również do dyskredytacji tych jej przeciwników, którzy w sposób stanowczy sprzeciwiają się jej wpływowi na państwa pozostające do końca XX wieku pod jej oddziaływaniem.

Przyszłe konflikty zbrojne łączyć będą: działania specjalne, działania sił nieregularnych (najemnicy, terroryści, przestępcy), działania psychologiczne, działania w cyberprzestrzeni i mediach społecznościowych. Wykorzystywane będą każde nowe technologie, ich funkcje i metody użycia.

Sojusz określił pięć obszarów tematycznych, wokół których budował będzie swoje zdolności do przeciwstawienia się zagrożeniom konwencjonalnym i hybrydowym.

Pierwszym obszarem jest **sprawność organizacyjna** umożliwiająca siłom zbrojnym większą elastyczność, zwiększająca szybkość reakcji i adaptacji. Obszar drugi – obejmuje budowanie zdolności i możliwości oddziaływania w zakresie bezpieczeństwa poprzez **współpracę w obszarze bezpieczeństwa** szczególnie poprzez partnerstwo pozasojusznicze. Obszarem

⁹ http://www.naa.mil.lv/Petnieciba/DSPC_konference.aspx [data dostępu: 12.11.2016].

trzecim jest **zdolność do utrzymania elastyczności działań**. Obejmuje potrzebę utrzymania i zwiększenia potencjału w celu zachowania odpowiednich sił do operacji. Obszar czwarty – obejmuje **świadomość strategiczną**, czyli zdolność do poznania i zrozumienia sytuacji oraz oceny możliwych zagrożeń. Ostatni obszar – **komunikacja strategiczna** – obejmuje przekaz informacyjny, upowszechnianie informacji.

W perspektywie kolejnych 15 lat uważa się, że NATO będzie musiało przeciwstawić się nowego rodzaju zagrożeniom. W tych działaniach nie będzie starało się być osamotnione, ale poprzez wzmocnienie relacji z wszystkimi członkami UE będzie budowało silniejszą pozycję jako przeciwwagę dla słabnących więzi transatlantyckich. Ta prognoza dotyczy scenariusza, w którym USA zaangażują się bardziej w podtrzymywanie swojej strefy wpływów na Bliskim i Dalekim Wschodzie wobec rosnącej roli Chin, Indii i Iranu. Przeniesienie ciężaru wysiłku politycznego nie odbędzie się gwałtownie, ale będzie on przesuwany stopniowo poprzez wpływanie na tych partnerów, którzy są zainteresowani pogłębianiem relacji dwustronnych ze Stanami Zjednoczonymi. W najbliższym okresie należy oczekiwać raczej, że USA zaangażują się tak jak to deklarowały we wzmacnianie swojej obecności w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, ale będzie to się odbywało w trybie rotacji w ramach sił stacjonujących w Europie Zachodniej.

Kolejną strategiczną kwestią dla kształtowania miejsca i roli NATO jako filaru bezpieczeństwa w Europie i w regionie Eurazji jest rozszerzenie Sojuszu o nowych członków. Należy oczekiwać, że wobec podtrzymywania polityki destabilizacji przez Rosję wstąpienia do NATO domagać się zaczną jeszcze bardziej społeczeństwa państw skandynawskich – Szwecji i Finlandii, dla których polityka Rosji może stać się szczególnym zagrożeniem. W najbliższej perspektywie po Czarnogórze i Gruzji do członkostwa w NATO przygotowywać się będą kraje skandynawskie. Rozszerzenia Sojuszu o Ukrainę pomimo tworzenia specjalnych dla niej warunków, w zapowiedziach polityków, trudno raczej oczekiwać w najbliższej perspektywie.

Powodzenie utrzymania przewagi Sojuszu w przyszłych operacjach możliwe będzie poprzez pozyskiwanie nowych zdolności sił zbrojnych poszczególnych państw członkowskich, jak i synergicznych zdolności wydzielonych komponentów. Przewaga militarna nie stanowi podstawowego warunku osiągnięcia powodzenia w perspektywnym konflikcie. Szybkość prowadzenia działań, przewaga informacyjna, działania ofen-

sywne w cyberprzestrzeni i determinacja w osiągnięciu celów militarnych to tylko niektóre z warunków sukcesu. Otwarte pozostaje też pytanie: czy Sojusz jest przygotowany na hipotetyczny otwarty konflikt z Rosją, co prognozują ostatnio amerykańscy generałowie i dziennikarze mainstreamowi? To pytanie będzie kolejnym problemem do rozwiązania, a odpowiedź na nie tekstem następnego komunikatu.

PODSUMOWANIE

1. Sojusz będzie dążył do utrzymania przewagi technologicznej i organizacyjnej w zakresie elastyczności swoich struktur organizacyjnych i wzmacniania woli wszystkich członków do podejmowania działań adekwatnych do zagrożeń.
2. Zdolność i sprawność operacyjna Sojuszu do przeciwstawienia się nowemu rodzajowi zagrożeniom będzie zapewniona przez rozszerzanie działań odstrasżających, których szczególnym objawem jest obecność sił Sojuszu w najbardziej wysuniętych państwach – członkach Sojuszu. Wzmocnienie wschodniej i południowo-wschodniej flanki NATO, podnoszenie gotowości dowództwa WKPW, pozyskiwanie nowych zdolności w zakresie skrócenia cyklu podejmowania decyzji o użyciu sił NATO to działania budujące strategiczny potencjał odstrasżania NATO.
3. Sojusz zostanie poddany presji poszukiwania nowych koncepcji kształtowania bezpieczeństwa w swoim bliskim i dalszym otoczeniu. W chwili obecnej działania te są raczej reakcją na działania podejmowane przez Rosję, Daesh czy talibów.
4. NATO musi przygotować się do działań w środowisku cyberprzestrzeni aktywniej niż do tej pory. Sojusz musi być przygotowany do ciągłych działań w cyberprzestrzeni zarówno defensywnych, jak i ofensywnych.

Źródła internetowe

https://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/szczyt_nato_2016/dokumenty_nato_1/deklaracja_szczytu_nato_w_walii_w_2014 [data dostępu: 12.09.2016].

<https://www.wprost.pl/szczyt-nato/10014425/Postanowienia-szczytu-NATO-w-Warszawie-to-nie-tylko-wschodnia-flanka.html> [data dostępu: 12.09.2016].

Framework for Future Alliance Operations – FFAO (2015), w: <http://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/160121sfa.pdf> [data dostępu: 18.03.2016].

http://www.act.nato.int/images/stories/events/2012/fc_ipr/sfa2017_interim_update_coord_draft.pdf [data dostępu: 12.09.2016].

http://www.act.nato.int/images/stories/events/2012/fc_ipr/sfa2017_interim_update_coord_draft.pdf [data dostępu: 12.09.2016].

<https://www.sipri.org/sites/default/files/SIPRI-Milex-data-1988-2015.xlsx> [data dostępu: 12.10.2016].

SFA Raport 2013, www.act.nato.int/futures-ws-1 [data dostępu: 13.02.2016].

http://www.naa.mil.lv/Petnieciba/DSPC_konference.aspx [data dostępu: 12.11.2016].

